

Παράγοντες που επηρεάζουν τη βίωση της ντροπής και της υπερηφάνειας στα παιδιά: μια εξελικτική προσέγγιση

Αικατερίνα Κορνηλάκη

Εισαγωγή

Η συναισθηματική ανάπτυξη, που συντελείται από τη βρεφική ηλικία έως την ενήλικη ζωή, είναι το αποτέλεσμα της σύνθετης αλληλεπίδρασης βιολογικών, γνωστικών και κοινωνικών παραγόντων (Woodhead, Barnes, Miell & Oates, 1996: 139 & 141). Τα βασικά συναισθήματα είναι τα πρώτα, που το παιδί θα βιώσει. Η χαρά, η λύπη, ο φόβος, ο θυμός, η έκπληξη, η αγδία είναι παγκόσμια βασικά συναισθήματα, βιώνονται από όλους τους ανθρώπους, και είναι εύκολα αναγνωρίσιμα, γιατί διαγράφονται με χαρακτηριστικό τρόπο στις εκφράσεις του ανθρώπινου προσώπου (Ekman, 1982. Mesquita & Frijda, 1992). Για το λόγο αυτό, ο Darwin (1872), ένας από τους πρώτους που μελέτησαν τις εκφράσεις των συναισθημάτων στους ανθρώπους και τα ζώα, υποστήριξε ότι πρόκειται για έμφυτα συναισθήματα. Πειραματικές μελέτες έχουν δείξει ότι τα βρέφη παράγουν ποικίλες εκφράσεις προσώπου, οι οποίες αντανακλούν τη συναισθηματική κατάσταση στην οποία αυτά βρίσκονται. Ιδιαίτερα ευδιάκριτες μάλιστα είναι οι εκφράσεις χαράς, αγδίας, θυμού και οδύνης (Ganchrow, Steiner & Daher, 1983. Izard, Heubner, Risser, McGinnes & Dougherty, 1980. Stenberg, Campos & Emde, 1983). Τα βρέφη όχι μόνο παράγουν, αλλά και αναγνωρίζουν τις συναισθηματικές εκφράσεις των άλλων και αντιδρούν ανάλογα (Cohn & Tronick, 1983. Haviland & Lelwica, 1987. Termine & Izard, 1988. Trevarthen, 1993. Walker-Andrews, 1986). Ωστόσο, η εκδήλωση ακόμα και αυτών των βασικών συναισθημάτων, δηλαδή το πότε θα εκφραστούν και σε ποια ένταση, θα ρυθμιστεί από τους κοινωνικούς κανόνες εκφράσής τους, που ποικίλλουν από το ένα πολιτισμικό περιβάλλον στο άλλο (Ekman, 1973) και τους οποίους τα παιδιά μαθαίνουν ήδη από την ηλικία των 3-4 ετών (Cole, 1986. Gross & Harris, 1988. Rotenberg & Eisenberg, 1997).

Εκτός όμως από τα βασικά συναισθήματα υπάρχουν και τα σύνθετα, όπως είναι αυτά της υπερηφάνειας, της ντροπής και της ενοχής. Τα συναισθήματα αυτά θεωρούνται σύνθετα, για το λόγο ότι η βίωση ή η αναγνώριση τους απαιτεί γνωστική ωριμότητα και εσωτερίκευση των ηθικών κανόνων και κοινωνικών προσδοκιών (Harter & Whitesell, 1989: 93). Επιπλέον, τα συναισθήματα αυτά δεν αποτυπώνονται με ξεχωριστό τρόπο στις εκφράσεις του προσώπου. Για παράδειγμα, η υπερηφάνεια που ανήκει στην κατηγορία των θετικών συναισθημάτων, διαφοροποιείται, από το απλό συναίσθημα της χαράς, αν και ένα χαρούμενο πρόσωπο ενδέχεται να μην διαφέρει από ένα υπερήφανο. Για να βιώσει κανείς χαρά, αρκεί η ενέργεια που ο ίδιος ή κάποιος άλλος έπραξε, να έχει θετικό αποτέλεσμα. Στο συναίσθημα της υπερηφάνειας, όμως, η προσοχή δεν επικεντρώνεται μόνο στο θετικό αποτέλεσμα, αλλά λαμβάνονται υπόψη η

προσωπική ευθύνη που έχει το πρόσωπο που δρα στο αποτέλεσμα και το ίδιο το αποτέλεσμα, αν δηλαδή ξεπερνά το μέσο όρο ή αν στέκεται στο ύψος των ηθικών κανόνων (Harris, 1989: 89). Για παράδειγμα, θα νιώσουμε υπερηφάνεια, όταν κερδίσουμε σε έναν αγώνα, γιατί το αποτέλεσμα οφείλεται στη δική μας προσπάθεια και γιατί κάναμε κάτι που δεν είναι κατορθωτό από τον καθένα. Θα νιώσουμε όμως χαρά, αλλά όχι υπερηφάνεια, αν μας δώσουν ένα ωραίο δώρο, γιατί δεν καταβάλαμε κάποια προσπάθεια για αυτό. Παρόμοια, θα αισθανθούμε ντροπή, όταν για παράδειγμα πούμε ψέματα, γιατί η πράξη μας παραβαίνει ένα σημαντικό ηθικό κανόνα. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ότι για τα σύνθετα αυτά συναισθήματα απαιτούνται και περισσότερες από μια γνωστικές αναπαραστάσεις, αφού θα πρέπει να συνεκτιμήσουμε το αποτέλεσμα, την προσωπική ευθύνη του δράντος προσώπου και τους ηθικούς και κοινωνικούς κανόνες, καθώς και επαρκής βαθμός κοινωνικοποίησης, ώστε να ενεργούμε βάσει του τι είναι ηθικά και κοινωνικά αποδεκτό. Για το λόγο αυτό, η εξελικτική πορεία των συναισθημάτων της υπερηφάνειας και της ντροπής είναι μακρά. Στην ηλικία των 4-5 ετών τα παιδιά κατανοούν ότι η υπερηφάνεια είναι ένα θετικό και η ντροπή ένα αρνητικό συναίσθημα, έχουν όμως δυσκολία να περιγράψουν καταστάσεις που μπορούν να προκαλέσουν αυτά τα συναισθήματα πριν την ηλικία των 8-9 ετών (Harris, Olthof, Terwogt & Hardman, 1987: 326. Harris & Whitesell, 1989: 95).

Όσον αφορά το συναίσθημα της ντροπής, αυτό δεν προκαλείται μόνο από την παράβαση των ηθικών κανόνων, αλλά και κάθε φορά που οι ενέργειές μας έχουν ως αποτέλεσμα να σχηματίσουν οι άλλοι μια αρνητική εικόνα για μας (Lindsay-Hartz, De Rivera & Mascolo, 1995 στους Olthof, Schouten, Kuiper, Stegge & Jennekens-Schinkel, 2000: 53). Τέτοιου είδους ενέργειες μπορεί να είναι αυτές που φανεράνουν έλλειψη ικανότητας (π.χ. δεν κατάφερα να λύσω ένα πρόβλημα), αδεξιότητα (π.χ. έσπασα ένα ποτήρι) κ.ά. (Olthof et al., 2000: 53). Αν και κατά την παράβαση των ηθικών κανόνων την ευθύνη την έχει το ίδιο το άτομο, οι παραπάνω ενέργειες που το κάνουν να νιώθει ντροπή δεν βρίσκονται πάντα απόλυτα στον έλεγχό του. Για παράδειγμα, ένα παιδί που περπατά στο δρόμο και γλιστρά, θα νιώσει ντροπή, καθώς θα προκαλέσει την προσοχή των περαστικών, παρόλο που το ίδιο μπορεί να μην ευθύνεται απόλυτα για το πέσιμό του. Στις περιπτώσεις αυτές η παρουσία τρίτων είναι καθοριστική στη βίωση της ντροπής, αφού το συναίσθημα αυτό προκαλείται από την πίστη ότι οι άλλοι θα σχηματίσουν μια αρνητική εικόνα για μας.

Ούτε όμως το συναίσθημα της υπερηφάνειας είναι ανεξάρτητο της παρουσίας τρίτων προσώπων. Κατά τον Cooley, η υπερηφάνεια και η ντροπή είναι κοινωνικά συναισθήματα, αφού επηρεάζονται από τον αντίκτυπο που νομίζουμε ότι θα έχουν οι πράξεις μας στους άλλους (Cooley, 1902: 153). Ιδιαίτερα, τα παιδιά που εξαρτούν την αυτοεκτίμησή τους από την αξιολόγηση των σημαντικών άλλων, θα νιώσουν υπερηφάνεια ή ντροπή ανάλογα με το αν οι πράξεις τους γίνουν αποδεκτές ή επικριθούν αντίστοιχα από τους γονείς, τους δασκάλους ή άλλα σημαντικά πρόσωπα στη ζωή τους. Αυτό σημαίνει ότι η παρουσία άλλων προσώπων κατά την εκτέλεση μιας πράξης θα επιρραείσει το τι θα νιώσει

και σε ποια ένταση το παιδί. Καθώς όμως το παιδί μεγαλώνει και εσωτερικεύει τους ηθικο-κοινωνικούς κανόνες, η παρουσία και η αξιολόγηση των άλλων αναμένεται να παίξουν μικρότερο ρόλο στη βίωση των εν λόγω συναισθημάτων (Harter & Whitesell, 1989: 94-95, Stipek, 1983: 50).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να εξετάσει, αν η παρουσία τρίτων προσώπων κατά την εκτέλεση μιας πράξης θα επηρεάσει την πρόκληση του συναισθήματος της ντροπής και της υπερηφάνειας. Η υπόθεση της έρευνάς μας είναι ότι η παρουσία άλλων θα έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση αυτών των συναισθημάτων και τη βίωσή τους σε μεγαλύτερη ένταση. Ειδικότερα, όσον αφορά το συναισθημα της ντροπής θα εξετάσουμε το ρόλο της παρουσίας των άλλων και σε σχέση με τη φύση της ενέργειας που το προκαλεί, δηλαδή αν η παράβαση αφορά ηθικούς κανόνες ή κοινωνικές συμβάσεις, διάκριση που δεν έχει μελετηθεί ως τώρα. Υποθέτουμε ότι, όταν η ενέργεια του δρώντος υποκειμένου έρχεται σε σύγκρουση με τους κανόνες ηθικής τάξης (π.χ. κλέψιμο), τότε το συναισθημα της ντροπής θα προκαλείται ανεξάρτητα από το αν η παράβαση γίνεη παρουσία ή απουσία τρίτων προσώπων. Αυτό αναμένεται να αληθεύει κυρίως καθώς το παιδί μεγαλώνει και εσωτερικεύει τους ηθικούς νόμους. Όταν, όμως, η ενέργεια του υποκειμένου δεν παραβαίνει κάποιον ηθικό κανόνα, αλλά μια κοινωνική σύμβαση (π.χ. λόξυγγας στο θέατρο), με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν οι άλλοι μια αρνητική εικόνα για τον εαυτό του, τότε η παρουσία τρίτων θα επηρεάσει σημαντικά την πρόκληση του συναισθήματος της ντροπής ανεξάρτητα από ηλικία.

Μεθοδολογία

Υποκείμενα

Στη μελέτη έλαβαν μέρος: α) 25 παιδιά του νηπιαγωγείου (14 αγόρια και 11 κορίτσια) μέσης ηλικίας 6,04 ετών (ηλικιακό εύρος από 5,5 έως 6,16 έτη), β) 25 παιδιά της τρίτης τάξης του δημοτικού σχολείου (12 αγόρια και 13 κορίτσια) μέσης ηλικίας 8,62 ετών (ηλικιακό εύρος από 8,34 έως 8,92 έτη) και γ) 25 παιδιά της έκτης τάξης του δημοτικού σχολείου (12 αγόρια και 13 κορίτσια) μέσης ηλικίας 11,75 ετών (ηλικιακό εύρος από 11,34 έως 12 έτη). Τα παιδιά διέμεναν σε αστικές περιοχές της πόλης του Ηρακλείου και επιλέχθηκαν με τη μέθοδο της δειγματοληψίας κατά δεσμίδες.

Σχεδιασμός και διαδικασία

Ο σχεδιασμός της μελέτης μας επηρεάστηκε εν μέρει από τη μεθοδολογία των Harter, Wright & Bresnick (1987), οι οποίοι μελέτησαν και αυτοί τον ρόλο της παρουσίας των άλλων στη βίωση της ντροπής και της υπερηφάνειας, χωρίς όμως να διακρίνουν το ρόλο της φύσης της πράξης για το πρώτο συναισθημα. Προκειμένου να εξετάσουμε τον ρόλο της παρουσίας τρίτων στη βίωση του συναισθήματος της υπερηφάνειας, διαβάσαμε στα παιδιά δύο παράλληλες αυτοσχέδιες ιστορίες. Στην πρώτη ιστορία ο ήρωας καταφέρνει να κάνει ένα μακρινό άλμα στο σκάμμα κατά τη στιγμή που ο δάσκαλος και οι συμμαθητές του είναι παρόντες και παρακολουθούν την προσπάθειά του. Στη δεύτερη ιστορία ο

ήρωας κατορθώνει το ίδιο άλμα, αλλά όταν είναι μόνος του. Για το συναισθημα της υπερηφάνειας επιλέξαμε η ιστορία να αναφέρεται σε αθλητικό κατόρθωμα, για το λόγο ότι, όταν ζητείται από τα παιδιά να περιγράψουν καταστάσεις που τα κάνουν να νιώθουν περήφανα για τον εαυτό τους, αναφέρονται κατά πρώτον σε αθλητικές νίκες με ποσοστό 41% (Harter & Whitesell, 1989: 97).

Για τη βίωση του συναισθήματος της ντροπής διαβάσαμε και πάλι στα παιδιά παράλληλες ιστορίες, με τη διαφορά ότι η μια ιστορία περιέγραφε την εσκεμμένη παράβαση ενός ηθικού κανόνα - ο ήρωας έπαιρνε κρυφά χρήματα από το πορτοφόλι της μητέρας του - ενώ η άλλη μια παράβαση συμβατικού χαρακτήρα - τον ήρωα τον έπαινε λόξυγγας κατά τη διάρκεια μιας θεατρικής παράστασης. Και σε αυτή την περίπτωση άλλοτε ο ήρωας γινόταν αντιληπτός από τους γονείς του την ώρα που αφαιρούσε τα χρήματα και άλλοτε ενεργούσε χωρίς να τον δει κανένας και χωρίς να υπάρχει πιθανότητα να αποκαλυφθεί ποτέ η πράξη του. Παρόμοια, και στην περίπτωση του λόξυγγα, τη μια φορά εκδηλώνονταν την ώρα του θεάτρου παρουσία πολύ κόσμου, ενώ την άλλη όταν ο ήρωας έπαιξε μόνος του στο σπίτι.

Στο τέλος κάθε ιστορίας ζητούσαμε από τα παιδιά να μας πουν τι συναισθήματα προκαλούνταν στον ήρωά της. Επειδή τα παιδιά και ιδιαίτερα αυτά των μικρών ηλικιών έχουν την τάση να πολώνουν τις απαντήσεις τους στο συναισθημα της χαράς ή της λύπης, τους ζητήσαμε να επιλέξουν από μια γκάμα συναισθημάτων που περιείχε αυτά της χαράς, της υπερηφάνειας, του θυμού, του φόβου, της λύπης, της ντροπής και ενός ουδέτερου συναισθήματος. Για το λόγο αυτό είχαμε 7 σκίτσα που απεικόνιζαν στο πρόσωπο ενός παιδιού τις παραπάνω συναισθηματικές εκφράσεις. Τα παιδιά είχαν προηγουμένως εξασκηθεί στην αναγνώριση αυτών των εκφράσεων. Αφότου άκουγαν την ιστορία που τους διαβάσαμε τους ζητούσαμε να επιλέξουν το σκίτσο ή τα σκίτσα που αντιστοιχούσαν στα συναισθήματα του ήρωά της. Με τον τρόπο αυτό από τη μια τους δίνουμε τη δυνατότητα να επιλέξουν τα σχετικά με την ιστορία συναισθήματα και από την άλλη, με την παρεμβολή άσχετων συναισθημάτων, ελέγχουμε αν οι επιλογές τους ήταν συνειδητές ή τυχαίες. Για κάθε συναισθημα που το παιδί επέλεγε, αξιολογούσε και την έντασή του. Για παράδειγμα, όταν επέλεγε το συναισθημα της υπερηφάνειας, η ερευνητρια το ρωτούσε «πόσο υπερήφανος θα νιώσει; λίγο, αρκετά, πολύ ή πάρα πολύ;». Για το λόγο αυτό, προτού διαβαστούν οι ιστορίες, τα παιδιά είχαν εξασκηθεί στη χρήση μιας τετράβαθμης κλίμακας μέτρησης της έντασης των συναισθημάτων. Η κλίμακα αποτελούνταν από τέσσερα κόκκινα παραλληλόγραμμα, που αύξαναν προοδευτικά σε μέγεθος και αντιστοιχούσαν στο "λίγο", "αρκετά", "πολύ" και "πάρα πολύ". Η εξάσκηση στην κλίμακα έγινε με μετρήσεις προτίμησης φαγητών και γλυκισμάτων (π.χ. «πόσο σου αρέσουν τα μακαρόνια; λίγο... πάρα πολύ;»).

Οι ιστορίες που διαβάσαμε στα παιδιά ήταν εικονογραφημένες, γεγονός που συντελούσε στην καλύτερη κατανόησή τους. Και στις 6 ιστορίες ο ήρωας ήταν διαφορετικό πρόσωπο, ούτως ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο τα παιδιά να κάνουν συσχετίσεις. Ο ήρωας της ιστορίας ήταν πάντα του ίδιου φύλου με το

εξεταζόμενο παιδί. Στα παιδιά διαβάστηκαν πρώτα οι ιστορίες, στις οποίες ο ήρωας δρούσε μόνος του και μετά αυτές, στις οποίες ενεργούσε παρουσία των άλλων προσώπων, για να μην επηρεαστούν οι απαντήσεις τους.

Η ένταση κάθε συναισθήματος μετρίονταν από το 1 έως το 4 σύμφωνα με την τετράβαθμη κλίμακα μέτρησης (λίγο=1, ... πάρα πολύ=4).

Αποτελέσματα

Λόγω του σχετικά μικρού αριθμού υποκειμένων σε κάθε τάξη και της λοξότητας των κατανομών της έντασης των διάφορων συναισθημάτων, το μη-παραμετρικό τεστ του Wilcoxon χρησιμοποιήθηκε για να ελεγχθεί η επίδραση της παρουσίας τρίτων στην ένταση των συναισθημάτων. Οι Πίνακες 1α και 1β δείχνουν τα περιγραφικά παραμετρικά και μη-παραμετρικά στατιστικά στοιχεία της έντασης του συναισθήματος της υπερηφάνειας ανά τάξη.

Πίνακας 1α

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις έντασης της υπερηφάνειας με την παρουσία και την απουσία τρίτων ανά τάξη

Τάξη	Υπερηφάνεια παρουσία τρίτων		Υπερηφάνεια απουσία τρίτων	
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.
Νηπιαγωγείο	.56	1.33	.12	.60
Γ' Δημοτικού Σχολείου	2.00	1.98	1.04	1.57
ΣΤ' Δημοτικού Σχολείου	3.04	1.59	2.12	1.81

Σημείωση: Ο μέγιστος βαθμός υπερηφάνειας είναι 4.

Πίνακας 1β

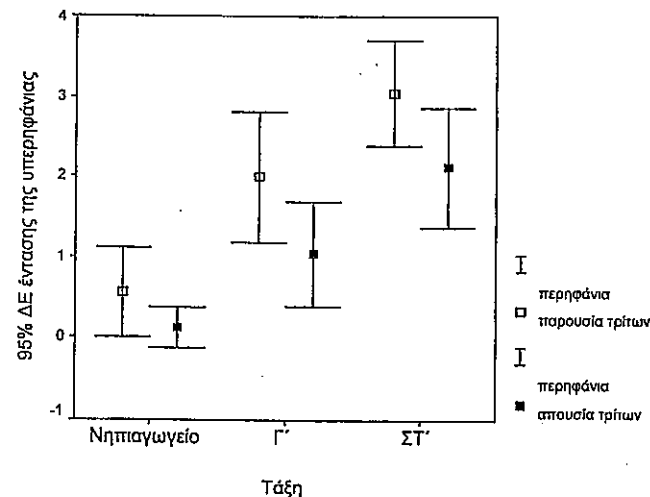
Συχνότητες και αθροίσματα τακτικών θέσεων της διαφοράς στην ένταση της υπερηφάνειας μεταξύ παρουσίας και απουσίας τρίτων

Τάξη	Υπερηφάνεια	N	Sum of Ranks
Νηπιαγωγείο	απουσία<παρουσία	4	10.00
	απουσία>παρουσία	0	.00
	απουσία=παρουσία	21	
Γ' Δημοτικού Σχολείου	απουσία<παρουσία	10	55.00
	απουσία>παρουσία	0	.00
	απουσία=παρουσία	15	
ΣΤ' Δημοτικού Σχολείου	απουσία<παρουσία	10	60.00
	απουσία>παρουσία	1	6.00
	απουσία=παρουσία	14	

Όπως προκύπτει από τους παραπάνω Πίνακες, η υπερηφάνεια που νιώθουν τα παιδιά επηρεάζεται τόσο από την ηλικία όσο και από την παρουσία ή απουσία τρίτων προσώπων. Τα παιδιά του νηπιαγωγείου έδωσαν χαμηλές μετρήσεις έντασης της υπερηφάνειας τόσο κατά την παρουσία (M.O.=.56) όσο και την απουσία τρίτων προσώπων (M.O.=.12), με αποτέλεσμα η δοκιμασία Wilcoxon να μην είναι σημαντική ($p=0.07$). Από τα 25 νήπια μόνο τα 4 είπαν ότι η υπερηφάνεια που θα νιώσει κάποιος είναι μεγαλύτερη, όταν υπάρχει παρουσία τρίτων, ενώ τα 21 έδωσαν μηδενικό βαθμό έντασης και στις δύο περιπτώσεις. Στην τρίτη τάξη του δημοτικού σχολείου οι μέσοι όροι της έντασης της υπερηφάνειας στην παρουσία και την απουσία τρίτων ήταν 2 και 1.04 αντίστοιχα. Δεκαπέντε παιδιά δήλωσαν ότι θα ένιωθαν τον ίδιο βαθμό υπερηφάνειας και στις δύο περιπτώσεις, ενώ 10 έδωσαν μεγαλύτερο βαθμό υπερηφάνειας στην παρουσία τρίτων. Η διαφορά στην ένταση της υπερηφάνειας μεταξύ παρουσίας και απουσίας τρίτων στην τρίτη τάξη δημοτικού σχολείου κρίνεται σημαντική ($p=0.004$), γεγονός που ισχύει και για την έκτη τάξη ($p=0.015$). Στο σχήμα 1 φαίνονται οι μέσοι όροι και τα 95% διαστήματα εμπιστοσύνης της έντασης της υπερηφάνειας παρουσία και απουσία τρίτων ανά τάξη. Χαρακτηριστικό είναι ότι η ένταση της υπερηφάνειας και στις δύο περιπτώσεις αυξάνεται προοδευτικά με την ηλικία.

Σχήμα 1

Μέσοι όροι και 95% διαστήματα εμπιστοσύνης της έντασης της υπερηφάνειας παρουσία και απουσία τρίτων ανά τάξη

Η επίδραση της παρουσίας τρίτων ελέγχθηκε και για το συναισθημα της ντροπής στις περιπτώσεις παράβασης ηθικών κανόνων και κοινωνικών συμβάσεων (Πίνακας 2α & 2β). Ο έλεγχος του Wilcoxon έδειξε ότι τα παιδιά του νηπιαγωγείου και της τρίτης τάξης του δημοτικού σχολείου αισθάνονται σημαντικά περισσότερη ντροπή, όταν η ηθική παράβαση γίνει αντιληπτή από τρίτους ($p=.021$ και $p=.007$ αντίστοιχα), ενώ η διαφορά αυτή δεν υφίσταται πλέον στην έκτη τάξη ($p=.549$). Εννέα από τα νήπια και 13 από τα παιδιά της τρίτης τάξης είπαν ότι θα ένιωθαν περισσότερη ντροπή, όταν η αφαίρεση χρημάτων γινόταν αντιληπτή. Όσον αφορά τις παραβάσεις κοινωνικών συμβάσεων, η ένταση της ντροπής είναι σημαντικά περισσότερη κατά την παρουσία τρίτων σε όλες τις ηλικιακές ομάδες ($p=.031$, $p<.001$, $p<.001$). Έξι νήπια, 12 παιδιά της τρίτης και 19 της έκτης υποστήριξαν ότι θα ένιωθαν περισσότερη ντροπή, όταν τα έπιανε λόξυγγας στο θέατρο, παρά όταν ήταν μόνα στο σπίτι. Παρατηρείται ότι με την αύξηση της ηλικίας αυξάνεται προοδευτικά ο μέσος όρος έντασης της ντροπής, που νιώθουν τα παιδιά και στους δύο τύπους παραβάσεων ανεξάρτητα από την παρουσία τρίτων, πλην των παραβάσεων κοινωνικού χαρακτήρα απουσία τρίτων (Σχήμα 2).

Προκειμένου να εξετασθεί ποιος τύπος παράβασης προκαλεί περισσότερη ντροπή συγκρίναμε την ένταση του συναισθήματος στις δύο αυτές περιπτώσεις. Βρέθηκε ότι η ένταση της ντροπής ήταν μεγαλύτερη στις παραβάσεις ηθικού χαρακτήρα, όταν και άλλα πρόσωπα ήταν παρόντα στην τρίτη ($p=.014$) και την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου ($p=.044$). Ακόμα μεγαλύτερη ήταν η διαφορά έντασης της ντροπής υπέρ των ηθικών παραβάσεων στην τρίτη ($p=.025$) και την έκτη τάξη ($p=.0001$), όταν τρίτοι ήταν απόντες. Τα παιδιά αισθάνονταν πολλή ντροπή, όταν αφαιρούσαν χρήματα χωρίς να γίνονται αντιληπτά, ενώ ελάχιστη ή καθόλου, όταν τα έπιανε λόξυγγας και ήταν μόνα τους.

Πίνακας 2α

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της έντασης της ντροπής στις παραβάσεις ηθικού και συμβατικού χαρακτήρα με την παρουσία και την απουσία τρίτων ανά τάξη

Τάξη	Ηθική παράβαση παρουσία τρίτων		Ηθική παράβαση απουσία τρίτων		Συμβατική παράβαση παρουσία τρίτων		Συμβατική παράβαση απουσία τρίτων	
	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.	M.O.	T.A.
Νηπιαγωγείο	1.40	1.78	.24	.88	.80	1.47	.00	.00
Γ' Δημοτ. Σχ.	2.52	1.73	1.16	1.62	1.60	1.78	.24	.83
ΣΤ' Δημοτ. Σχ.	3.24	1.30	2.84	1.52	2.32	1.68	.00	.00

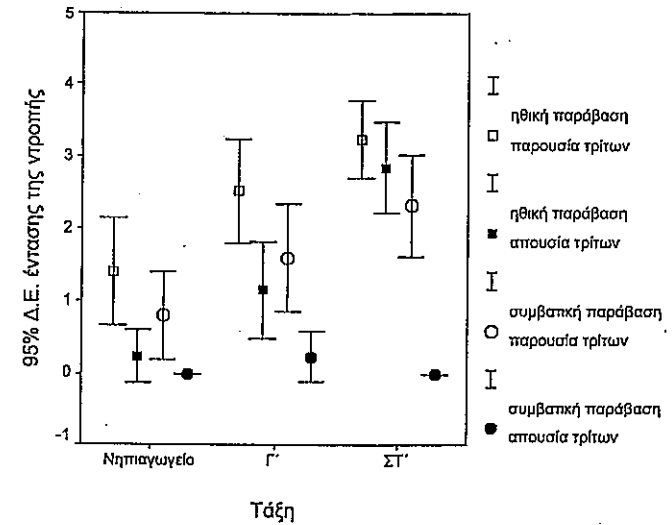
Πίνακας 2β

Συχνότητες και αθροίσματα τακτικών θέσεων της διαφοράς της έντασης της ντροπής στις παραβάσεις ηθικού και συμβατικού χαρακτήρα με την παρουσία και την απουσία τρίτων ανά τάξη

Τάξη	Ηθική παράβαση	N	Sum of Ranks	Συμβατική παράβαση	N	Sum of Ranks
Νηπιαγωγείο	απουσία<παρουσία	9	54.00	απουσία<παρουσία	6	21.00
	απουσία>παρουσία	1	1.00	απουσία>παρουσία	0	.00
	απουσία=παρουσία	15		απουσία=παρουσία	19	
Γ' Δημοτικού Σχολείου	απουσία<παρουσία	13	112.00	απουσία<παρουσία	12	78.00
	απουσία>παρουσία	2	8.00	απουσία>παρουσία	0	.00
	απουσία=παρουσία	10		απουσία=παρουσία	13	
ΣΤ' Δημοτικού Σχολείου	απουσία<παρουσία	7	45.00	απουσία<παρουσία	17	153.00
	απουσία>παρουσία	4	21.00	απουσία>παρουσία	0	.00
	απουσία=παρουσία	14		απουσία=παρουσία	8	

Σχήμα 2

Μέσοι όροι και 95% Διαστήματα Εμπιστοσύνης της έντασης της ντροπής παρουσία και απουσία τρίτων ανά τάξη

Συζήτηση και συμπεράσματα

Σκοπός της μελέτης μας ήταν να εξετασθεί ο ρόλος της παρουσίας τρίτων στη βίωση των συναισθημάτων της υπερηφάνειας και της ντροπής. Όσον αφορά το συναίσθημα της υπερηφάνειας τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν εν μέρει την αρχική μας υπόθεση, ότι δηλαδή η παρουσία τρίτων θα εντείνει τη βίωση του εν λόγω συναισθήματος. Τα παιδιά της τρίτης και έκτης τάξης του δημοτικού σχολείου απέδωσαν περισσότερη υπερηφάνεια στον ήρωα της ιστορίας, όταν εκτέλεσε το επιτυχημένο άλμα παρουσία θεατών. Αν και αρχικά είχαμε υποθέσει ότι η παρουσία τρίτων θα εντείνει την υπερηφάνεια στις μικρές κυρίως ηλικίες, αυτό δεν επιβεβαιώθηκε, ίσως για το λόγο ότι τα παιδιά του νηπιαγωγείου δεν φάνηκε να κατανοούν το συναίσθημα αυτό. Στις ιστορίες με το άλμα τα νήπια αρκούσαν στο συναίσθημα της χαράς, ενώ σπάνια επέλεξαν και αυτό της υπερηφάνειας. Η δυσκολία αυτή των νηπίων έχει επιβεβαιωθεί και από άλλες μελέτες (Harris et al., 1987, Harter & Whitesell, 1989) και οφείλεται στην συνθετότητα του συναισθήματος. Καθώς τα παιδιά μεγάλωναν και κατανοούσαν πότε αυτό προκαλείται, το επέλεξαν συχνότερα και αύξαναν την έντασή του, όταν τρίτοι ήταν παρόντες. Αυτό φανερώνει ότι τα παιδιά σχολικής ηλικίας ενδιαφέρονται για τον αντίκτυπο που έχουν οι ενέργειές τους και έχουν την ανάγκη αυτοεπιβεβαίωσης από τους σημαντικούς άλλους.

Η υπόθεσή μας ότι η ένταση του συναισθήματος της ντροπής κατά την παράβαση ηθικών κανόνων θα επηρεαστεί από την παρουσία τρίτων επιβεβαιώθηκε, αφού τα παιδιά του νηπιαγωγείου και της τρίτης τάξης του δημοτικού σχολείου ένιωσαν περισσότερη ντροπή, όταν η πράξη τους έγινε αντιληπτή. Είναι χαρακτηριστικό ότι αρκετά νήπια δήλωσαν ότι ο ήρωας της ιστορίας, που κατάφερε να αφαιρέσει τα χρήματα, θα ένιωθε χαρά, ενώ το συναίσθημα αυτό μετατρεπόταν σε έντονη ντροπή, όταν η πράξη γινόταν αντιληπτή. Η σημαντική αυτή αλλαγή στην επιλογή των συναισθημάτων φανερώνει ότι η συναισθηματική ζωή των μικρών παιδιών επηρεάζεται από την έκβαση μιας κατάστασης και όχι από το ηθικό της υπόβαθρο. Τα παιδιά αποτυγχάνουν να συνδέσουν την αφαίρεση χρημάτων με το συναίσθημα της ντροπής, όχι επειδή δεν γνωρίζουν ότι δεν είναι σωστό να κλέβει κάποιος, αλλά γιατί η προσοχή τους εστιάζεται στο αποτέλεσμα. Αντίθετα, τα μεγάλα παιδιά ρυθμίζουν τα συναισθήματά τους ανάλογα με τους ηθικούς κανόνες που διέπουν τις πράξεις τους και νιώθουν χαρά, όταν κάνουν αυτό που είναι σωστό, ακόμα και αν πρέπει να θυσιάσουν τις προσωπικές τους επιθυμίες. Για αυτό και τα παιδιά της έκτης τάξης δημοτικού σχολείου νιώθουν έντονη ντροπή για την αφαίρεση των χρημάτων, ανεξάρτητα από το εάν η πράξη τους γίνει αντιληπτή ή όχι. Τα ευρήματά μας βρίσκονται σε συμφωνία με αυτά άλλων μελετών, που δείχνουν ότι στις κρίσεις τους για τα συναισθήματα τα παιδιά πριν την ηλικία των 8 με 9 ετών λαμβάνουν υπόψη τους το επιθυμητό ή μη του αποτελέσματος και όχι την ηθικότητα της πράξης (Nunner-Winkler & Sodian, 1988). Άλλωστε, σύμφωνα με τον Kohlberg, τα παιδιά στην ηλικία αυτή βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της ωφελμιστικής ηθικής (the instrumental purpose orientation) (Berk, 1997: 473).

Όπως ήταν αναμενόμενο, η παράβαση κοινωνικών συμβάσεων επηρεάστηκε από την παρουσία τρίτων προσώπων σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Χαρακτηριστικό είναι ότι το συναίσθημα της ντροπής έχει μηδενικό μέσο όρο στο νηπιαγωγείο και την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου στην απουσία τρίτων. Στις περιπτώσεις αυτές τα παιδιά σε μεγάλο ποσοστό επέλεξαν το ουδέτερο συναίσθημα ή αυτό της χαράς μιας και θεώρησαν «αστείο» να έχουν λόξυγγα. Όμως, η ίδια συμπεριφορά προκάλεσε έντονη ντροπή, όταν τρίτοι ήταν παρόντες. Αυτό δηλώνει ότι τα παιδιά μαθαίνουν από νωρίς τις κοινωνικές συμβάσεις συμπεριφοράς. Γνωρίζουν ότι κάποιες μορφές συμπεριφοράς, που πολλές φορές δεν είναι και στον απόλυτο έλεγχό τους, είναι μεν φυσιολογικές (λόξυγγας, ρέψιμο κ.ά), όμως, όταν γίνονται παρουσία άλλων, παραβαίνουν τους κατά σύμβαση κανόνες ευγένειας εκθέτοντας τον εαυτό τους σε αρνητική κρίση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση στην ένταση της ντροπής στις περιπτώσεις ηθικής και κοινωνικής παράβασης. Τα παιδιά της τρίτης και της έκτης τάξης του δημοτικού σχολείου απέδωσαν σημαντικά περισσότερη ντροπή στον ήρωα της ιστορίας που κλέβει, παρά σε αυτόν που τον πιάνει λόξυγγα στη θεατρική παράσταση ανεξάρτητα από την παρουσία τρίτων. Η διαφοροποίηση αυτή φανερώνει ότι τα παιδιά γρήγορα κατανοούν τη βαρύτητα των ηθικών κανόνων, έναντι των απλών κοινωνικών συμβάσεων. Η παράβαση θεμελιωδών κανόνων, όπως «δεν παίρνουμε πράγματα που δεν είναι δικά μας», είναι αναμενόμενο να στιγματίζει περισσότερο το υποκείμενο, το οποίο σημειωτέον δρα εκούσια, παρά ένας λόξυγγας που δεν είναι στον έλεγχό του.

Συγκρίνοντας το μέσο όρο έντασης της υπερηφάνειας με αυτόν της ντροπής στις ηθικές παραβάσεις στα παιδιά του νηπιαγωγείου, μπορούμε να πούμε ότι η νήπια επιλέγουν περισσότερο την ντροπή από ότι την υπερηφάνεια στις αντίστοιχες ιστορίες. Από αυτό μπορούμε έμμεσα να συμπεράνουμε ότι το συναίσθημα της ντροπής κατανοείται από τα παιδιά νωρίτερα από αυτό της υπερηφάνειας. Αν και τα δύο συναισθήματα είναι σύνθετα, ωστόσο τα παιδιά ενδέχεται να μαθαίνουν νωρίτερα αυτό της ντροπής, για το λόγο ότι οι γονείς, στην προσπάθειά τους να οριοθετήσουν τη συμπεριφορά των παιδιών τους, τους μαθαίνουν τι πρέπει να αποφεύγουν και επιπλήττουν συχνά τις άτοπες πράξεις τους με εκφράσεις όπως «ντροπή σου!».

Συμπερασματικά, τα ερευνητικά μας ευρήματα υπογραμμίζουν το ρόλο της παρουσίας τρίτων στη βίωση της ντροπής και της υπερηφάνειας. Μέχρις ότου τα παιδιά φτάσουν στο σημείο να κρίνουν τις ενέργειες τις δικές τους και των άλλων με βάση την ηθικότητα και όχι το αποτέλεσμα τους, η παρουσία των άλλων θα επηρεάσει τη βίωση και την ένταση της ντροπής. Τα παιδιά διαβαθμίζουν την ένταση της ντροπής που νιώθουν ανάλογα με τη φύση της παράβασης. Οι παραβάσεις των ηθικών κανόνων προκαλούν περισσότερη ντροπή από τις παραβάσεις των συμβατικών κοινωνικών κανόνων ανεξάρτητα από την παρουσία ή απουσία τρίτων. Όσον αφορά το συναίσθημα της υπερηφάνειας και αυτό θα επηρεαστεί από την παρουσία τρίτων. Αρχικά, η επιβεβαίωση των πράξεων από τους σημαντικούς άλλους εντείνει το συναίσθημα της υπερηφάνειας στα

παιδιά. Όταν αργότερα φτάσουν στο σημείο να κρίνουν μόνοι τους τα επιτεύγματά τους και να αντλούν ικανοποίησή από την επίτευξή τους και όχι από τον έπαινο των άλλων, αναμένεται η παρουσία τρίτων να μην επηρεάζει σημαντικά την ένταση της υπερηφάνειας.

Βιβλιογραφία

- Berk, L. E. (1997). *Child Development*. Needham Heights, Massachusetts: Allyn & Bacon.
- Cohn, J. F. & Tronick, E. Z. (1983). Three-month old infants' reactions to simulated maternal depression. *Child Development, 54*, 185-193.
- Cole, P. M. (1986). Children's spontaneous control of facial expression. *Child Development, 57*, 1309-1321.
- Cooley, C. H. (1902). *Human nature and social order*. New York: C. Scribner's Sons.
- Darwin, C. (1872). *The expression of emotions in man and animals*. London: Murray.
- Ekman, P. (1973). Cross-cultural studies of facial expression. In P. Ekman (Ed.), *Darwin and facial expression*. New York: Academic Press.
- Ekman, P. (1982). *Emotion in the human face*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ganchrow, J. R., Steiner, J. E., & Daher, M. (1983). Neonatal facial expressions in response to different qualities and intensities of gustatory stimuli. *Infant Behaviour and Development, 6*, 473-484.
- Gross, D., & Harris, P. L. (1988). False beliefs about emotion: Children's understanding of misleading emotional displays. *International Journal of Behavioural Development, 11* (4), 475-488.
- Harris, P. L. (1989). *Children and emotion*. Blackwell: Oxford
- Harris, P. L., Olthof, T., Terwogt, M. M. & Hardman, C. E. (1987). Children's knowledge of the situations that provoke emotion. *International Journal of Behavioral Development, 10* (3), 319-343.
- Harter, S. & Whitesell, N. R. (1989). Developmental changes in children's understanding of single, multiple and blended emotion concepts. In C. Saarni & P. L. Harris (Eds.), *Children's understanding of emotion* (pp. 81-116). Cambridge: Cambridge University Press.
- Haviland, J. M. & Lelwica, M. (1987). The induced affect response: 10-week-old infants; responses to three emotional expressions. *Developmental Psychology, 23*, 97-104.
- Izard, C. E., Heubner, R. R., Risser, D., McGinnes, G. C., & Dougherty, L. M. (1980). The young infant's ability to produce discrete emotion expressions. *Developmental Psychology, 16*, 132-140.
- Mesquita, B. & Frijda, N. H. (1992). Cultural variations in emotions: a review. *Psychological Bulletin, 112*, 702-719.
- Nunner-Winkler, G. & Sodian, B. (1988). Children's understanding of moral emotions. *Child Development, 59*, 1323-1338.
- Olthof, T., Schouten, A., Kuiper, H., Stegge, H. & Jennekens-Schinkel, A. (2000). Shame and guilt: Differential situation antecedents and experiential correlates. *British Journal of Developmental Psychology, 18*, 51-64.
- Rotenberg, K. J. & Eisenberg, N. (1997). Developmental Differences in the understanding of and reaction to other's inhibition of emotional expression. *Developmental Psychology, 33* (3), 526-537.
- Stenberg, C., Campos, J. J., & Emde, R. (1983). The facial expression of anger in seven month old infants. *Child Development, 54*, 178-184.
- Stipek, D. (1983). A developmental analysis of pride and shame. *Human Development, 26*, 42-54
- Termine, N. T. & Izard, C. E. (1988). Infants' responses to their mothers' expressions of joy and sadness. *Developmental Psychology, 24*, 223-229.
- Trevarthen, C. (1993). The functions of emotions in early infant communication and development. In J. Nadel & L. Camaioni (Eds.) *New perspectives in early communicative development*. London: Routledge.
- Walker-Andrews, A. S. (1986). Intermodal perception of expressive behaviours: relation of eye and voice. *Developmental Psychology, 22*, 373-377.
- Woodhead, M., Barnes, P., Miell, D. & Oates, J. (1996). Developmental perspectives on emotion. In P. Barnes (Ed.), *Personal, social and emotional development of children* (pp. 135-186). Oxford: The Open University/Blackwell.